

ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1919–1920 рр.)

О.О. Нестуля, доктор історичних наук

Результатом жовтневого збройного повстання 1917 р. у Петрограді стало повалення Тимчасового уряду та встановлення в Росії Радянської влади. В грудні 1917 р. на I Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Харкові радянська влада була проголошена в Україні. Щоправда, проіснувала вона тут до березня 1918 р., коли на запрошення Центральної Ради в Україну вступила 450-тисячна армія німців та австрійців. Однак, вже на початку 1919 р. більшість території України знову стала радянською.

Як і в Радянській Росії, в ній проводились корінні перетворення в політичній, економічній та соціальній сферах. Значну увагу правляча більшовицька партія і Радянська держава приділяли також питанням культурного будівництва, в тому числі проблемам збереження історико-культурної спадщини.

В кінці 1917 — на початку 1918 рр. пам'яткоохоронні заходи в Україні вживалися переважно органами влади. Так, фахівцям добре відома постановка Катеринославського губернського виконкому робітничо-селянських Рад "Про заходи охорони творів старовини, мистецтва і науки" від 26 лютого 1918 р., відповідна резолюція з'їзду рад селянських депутатів Херсонщини, який відбувся на початку 1918 р. [1]. Ряд ревкомів і рад Чернігівщини на початку 1918 р. оголосили історико-культурні цінності народним добром і взяли їх під свою опіку [2]. В цей час продовжували діяльність і пам'яткоохоронні товариства. В лютому 1918 р., у Києві після захоплення міста радянськими військами, саме вони виступили ініціаторами здійснення невідкладних пам'яткоохоронних заходів [3].

У січні 1919 р. при Харківському губернському відділі народної освіти були створені дві секції — музейна та охорони пам'яток, — які ставили за мету забезпечити збереження історико-культурних скарбів краю [4]. Тоді ж органи радянської влади на Полтавщині запровадили посаду губернського комісара охорони пам'яток, на яку був призначений Г.Демочко, а згодом, — санкціонували при губвідділі народної освіти підвідділ культури та мистецтв з пам'яткоохоронною секцією при ньому.

Спільно з Г. Демочком у ній активно працювали К.Ляхович, К.Мощенко, В.Ніколаєв, В.Щербаківський та ін [5].

В міру того, як розширювалась територія, що контролювалась радянськими військами та органами влади, ставала все більш очевидною необхідність координації пам'яткоохоронних зусиль створених на місцях відповідних державних структур, громадськості. У зв'язку з цим 27 січня 1919 р. на засіданні ради мистецтв завідуючий Всеукраїнським комітетом образотворчого мистецтва (ВУКОМІЗІС) Б.Вольський запропонував створити при ньому Комітет охорони пам'яток мистецтва. 4 лютого відбулося його перше засідання. Очолив комітет молодий художник М.Дадикін, під керівництвом якого працювали досвідчені пам'яткоохоронці Ф.Шміт (завідувач музейної секції), О.Федоровський (археологічної), В.Барвінський (архівно-бібліотечної), С.Таранушенко (архітектурно-монументальної) [6].

Спочатку комітет мав статус секції ВУКОМІЗІСу. Однак, як повідомив М. Дадикін 18 лютого 1919 р. на засіданні комітету, що на той час вже називався Всеукраїнським (ВУКОПМІС), у зв'язку з реорганізацією комітету мистецтв, йому надавалися права самостійного відділу Наркомату освіти.

Основні завдання ВУКОПМІСу обґрунтовувались у розробленому Ф.Шмітом і затвердженому 7 лютого 1919 р. на засіданні комітету "Проекті положення про Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини" та програмах діяльності окремих його секцій, схвалених комітетом у лютому — на початку березня того ж року.

Опорою ВУКОПМІСу на місцях мали стати губернські та повітові копмиси. 18 лютого 1919 р. ВУКОПМІС затвердив детальну "Інструкцію губернським та повітовим комітетам охорони пам'яток мистецтва і старовини", а 22 лютого — пояснюючу записку до неї, де давались вказівки про структуру, штати, джерела фінансування, обов'язки, визначались перспективні та першочергові завдання місцевих пам'яткоохоронних органів [7].

На той час у Києві продовжував діяти відділ охорони пам'яток створеного ще за гетьманщини Головного управління мистецтв та національної

культури (ГУМНК). У відповідності до розпорядження тимчасового представника Робітничо-селянського уряду України в Києві М.Скрипника, в середині березня 1919 р. до структури управління увійшов також відділ охорони пам'яток церковної старовини з ліквідованого радянською владою Міністерства культів УНР. Як зазначалось в наказі комісара ГУМНК Ю.Мазуренка від 13 березня 1919 р., співробітники секцій відділу мали погоджувати свою діяльність з Архівним управлінням, Книжковою палатою і відділом охорони пам'яток ГУМНК [8].

Його співробітники і склали кістяк нового складу ВУКОПМИСу після переїзду у березні 1919 р. уряду Радянської України з Харкова до Києва. Зокрема, В.Модзалевський очолив архівний відділ комітету, Н.Полонська — археологічний, М.Біляшівський — музейний, Г.Лукомський — архітектурний. До роботи в комітеті були запрошені також досвідчені пам'яткоохоронці С.Гіляров, Ф.Ернст, Г.Красицький, В.Козловська, В.Лесючевський, І.Стелецький та ін. [9].

В середині березня 1919 р. у Києві розпочала діяти також архітектурна секція підвідділу по ліквідації майна релігійних установ (ПОЛІР) при колегії відділу соціального забезпечення губвиконкому. В ній працювали відомі пам'яткоохоронці, мистецтвознавці, архітектори В.Бібіков, І.Верпел, В.Лієр, І.Моргілевський, К.Піоро, С.Прокоф'єв, В.Уклейн, Л.Хижинський, С.Янушевський. А очолював її Г.Лукомський, який забезпечував організаційний зв'язок секції з ВУКОПМИСом. Згодом відбулося об'єднання обох пам'яткоохоронних структур у складі ВУКОПМИСу [10].

Усвідомлюючи важливість належного організаційного забезпечення справи охорони пам'яток, члени ВУКОПМИСу вже 4 лютого 1919 р., ухвалили звернутися до органів радянської влади Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини з пропозицією вжити заходів до збереження історико-культурної спадщини. 28 лютого 1919 р. ВУКОПМИС ухвалив відрядити до Полтави З.Бірчанського для згуртування навколо програм комітету місцевих пам'яткоохоронців. Він також розіслав циркулярний лист виконкомам губернських рад, в якому наполягав на організації губкопмисів. У доповіді М.Дадікіна відповідне рішення ухвалив також НКО України [11].

Вжиті заходи не залишилися без наслідків. Так, вже в кінці лютого 1919 р. розроблений членами Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині проект структури та план роботи місцевого губкопмису був схвалений на засіданні товариства та затверджений Полтавським губвиконкомом.

Незабаром, 4 березня, відбулося засідання колегії підвідділу культури та мистецтва, яка ухвалила призначити головою комітету К. Ляховича, керівником музейно-археологічної секції М.Рудинського, а охорони пам'яток культури і мистецтва — Г. Демочка [12].

3 березня 1919 р. конституювався Харківський губкопмис. Під керівництвом С.Таранушенка в ньому працювали В. Татаринів (завідуючий археологічною секцією), П.Фомін (архітектурно-монументальною), Є. Іванов (архівно-бібліотечною), Я.Назаренко (секретар) [13]. На Катеринославщині функції губерньського пам'яткоохоронного органу були покладені на секцію охорони археологічних, культурних і художніх цінностей (завідуючий М. Трипольський), створену 22 березня 1919 р. в структурі комітету образотворчих мистецтв [14]. В березні розпочав роботу Чернігівський губкопмис, в квітні — Одеський [15], у травні — Волинський [16]. Таким чином, губкопмиси були створені в переважній більшості губерній України.

Вже весною 1919 р. державні пам'яткоохоронні органи почали діяльність й у ряді повітових центрів. Так, у березні Лебединський повітвиконком повідомив ВУКОПМИС, що, у відповідності до його інструкцій, копмис створений при місцевому відділі народної освіти [17]. На Полтавщині повіткопмис був створений у Кобеляцькому повіті [18]. На літо 1919 р. 12 повіткопмисів працювали на Чернігівщині [19].

У ряді повітів пам'яткоохоронні функції виконували секції мистецтв відділів народної освіти [20]. В Роменському повіті на Полтавщині їх взяли на себе члени створеного в травні 1919 р. з ініціативи археолога М.Семенчика Товариства захисту пам'яток старовини та мистецтва [21], в Конотопському повіті на Чернігівщині — Товариства дослідження рідного краю [22].

Таким чином, зусиллями подвижників збереження історико-культурної спадщини, за підтримки органів влади, в першій половині 1919 р. були закладені основи державної системи охорони пам'яток культури Радянської України.

Цілком закономірно, що з поверненням в кінці 1919 р. — на початку 1920 р. в Україну радянської влади, подвижники збереження історико-культурної спадщини почали підіймати питання про відновлення системи пам'яткоохоронних органів, що склалася на літо 1919 р. Так, 16 грудня 1919 р. до Полтавського губревкому саме з таким проханням звернувся відділ культури і мистецтв Полтавської губерньської земської управи, який в часи денікінської окупації доглядав за пам'ятками краю. Губревком не лише задовольнив його, а й видав наказ про передачу у відання комітету усіх пам'яток

Полтавщини [23]. 3 квітня 1920 р. Полтавський губкопмис отримав статус "окремого підвідділу губвно з правом безпосередніх зносин з його завідувачим" [24]. Це сприяло зростанню авторитету та активізації діяльності губкопмису, створенню його органів в повітах губернії. В 1920 р. повіткопмиси розпочали роботу в Кобеляках, Лубнах, Лохвиці, Миргороді, Прилуках, Пирятині, Ромнах [25].

Зусиллями Д.Багалія, М.Сумцова, С.Таранушенка, О.Федоровського, Ф.Шміта вже на початку січня 1920 р. був організований Харківський губкопмис. Впродовж 1920 р. в ньому головували Я.Істомін, М.Криворотченко, Ф.Шміт [26].

В середині грудня 1919 р. були зроблені спроби відновити також Київський губкопмис. З такою ініціативою виступив Б. Вольський, який 19 грудня у приміщенні Державної Академії мистецтв скликав нараду відомих пам'яткоохоронців міста — М.Бойчука, Ф.Ернста, М.Макаренка, М.Міяківського, В.Модзалевського та ін. Вони розробили програму термінових пам'яткоохоронних заходів і, не чекаючи офіційного затвердження статусу комітету, приступили до роботи [27]. Однак, вже незабаром губвідділ народної освіти передав пам'яткоохоронні функції до своєї музейно-виставочної секції.

На правах підсекцій секції музейно-екскурсійних чи мистецтв позашкільних відділів губнаросвіт працювали в першій половині 1920 р. копмиси і в переважній більшості інших губерній України. Це значно знизило адміністративний рівень пам'яткоохоронних органів, призвело до скорочення їх штатних і фінансових можливостей. До того ж їх робота практично не координувалася з центру.

Зрештою, влітку 1920 р. НКО УСРР пішов на зустріч вимогам пам'яткоохоронців і погодився на відновлення ВУКОПМИСу та його губернських і повітових структур. Відповідні заходи були намічені на засіданні Харківського губкопмису, яке відбулося 23 липня того року [28], а вже наступного дня нарком освіти України Г.Гринько та голова ВУКОПМИСу О.Приходько звернулися до губернських та повітових відділів народної освіти з вимогою створити на місцях спеціальні пам'яткоохоронні органи [29]. Незабаром ВУКОПМИС затвердив "Статут губкопмисів і повіткопмисів", розробив детальні положення та інструкції про їх склад, функції, джерела фінансування тощо [30].

Відтак, у другій половині 1920 р. розпочалась розбудова та реорганізація пам'яткоохоронних органів України. Так, у червні конституювався Київський сектор ВУКОПМИСу — практично губернський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва, який офіційно почав так називатися з жовтня 1920 р.

Діяльність губкопмису підтримували широкі кола громадськості, які об'єдналися навколо створеної в серпні 1920 р. при Комітеті ради вчених-фахівців [31]. Заснований в лютому 1920 р. громадський "Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Білоцерковщині" ініціював утворення повіткопмису у Білій Церкві [32]. В серпні 1920 р. розпочав також роботу копмис Черкаського повіту [33].

Восени 1920 р. була реорганізована в губкопмис секція охорони пам'яток підвідділу мистецтв Чернігівського губвно. На той час в Сосниці, Новгород-Сіверському, Шостці, Конотопі, Острії, Ніжині працювали також повіткопмиси [34]. Згодом, в результаті об'єднання підсекції охорони пам'яток секції мистецтв позашкільного відділу та музейної секції губвно, був утворений губкопмис в Одесі [35]. В другій половині 1920 р. відновив свою діяльність Волинський губкопмис [36].

Значно складніше виявилось розгорнути роботу ВУКОПМИСу. Лише 17 жовтня 1920 р. Г. Гринько затвердив розроблене заступником голови Комітету Ф.Шмітом "Положення про Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи", схвалив інструкцію, штати і плани роботи ВУКОПМИСу [37]. Однак, вони не отримали необхідної для їх реалізації фінансової підтримки. В зв'язку з цим ВУКОПМИС, навіть об'єднавши у своєму складі таких відомих учених, як Д.Багалій, В.Бузєскул, М.Сумцов, С.Таранушенко, О.Федоровський, Ф.Шміт, так і не став організатором і координатором роботи місцевих пам'яткоохоронних органів в 1920 р. [38].

Прагнучи поліпшити стан догляду за історико-мистецькими надбутками, пам'яткоохоронці неодноразово зверталися за допомогою до НКО УСРР, місцевих органів влади. Зокрема, про невирішені проблеми організації догляду говорилося в доповідній записці "Про організацію і програму діяльності ВУКОПМИСу", направленої у вересні 1920 р. до НКО УСР, з ініціативи Ф.Шміта [39]. Та вона суттєвих наслідків не дала, а її автор вже невдовзі за надуманими звинуваченнями був заарештований органами Надзвичайної комісії. В кінці 1920 р. така ж доля спіткала активних пам'яткоохоронців М.Сумцова, О.Гориздру, М.Рудинського, К.Мощенка та ін [40].

Маємо всі підстави розглядати їх арешт у контексті розпочатого в 1920 р. загального наступу Радянської держави на національні культурно-просвітні організації в Україні — "Просвіти", "Громади" та ін, — який значно обмежив можливості державних пам'яткоохоронних органів спиратися у своїй роботі на підтримку зацікавленої громадськості. Ще раніше припинили своє існування учені архівні комісії, церковні історико-археологічні това-

риства, єпархіальні древлесховища, діяльність яких не відповідала ідеологічним пріоритетам правлячої більшовицької партії. Саме прагнення органів радянської влади до "більшовизації" змісту й організаційних форм пам'яткоохоронної роботи в другій половині 1920 р. значно ускладнило й функціонування системи державних органів охорони історико-культурної спадщини, яка, загалом, довела свою ефективність в найтяжчі для України часи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні. — К., 1957. — С.757-758.
2. Кот С.И. Охрана памятников истории и культуры на Черниговщине в годы Советской власти // Мат-лы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. — Вып.4: Черниговская область. — К., 1986. — С.261.
3. ЦДАВО України. — Ф.166. — Оп.1. — Спр.698. — Арк.279-280 зв.
4. Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917-1920 гг. — М., 1989. — С.255-256.
5. Записки Українського наукового товариства дослідження і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип.1. — С.VII.
6. Кот С.И. Первый на Украине. (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников истории и культуры) // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К., 1991. — С.263-264.
7. ЦДАВО України. — Ф.166. — Оп.1. — Спр.681. — Арк.50-57; Держархів Харківської області (ДАХО). — Ф.Р-4365. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.5-8; Спр.2. — Арк.5-6; Спр.17. — Арк.3-5.
8. ЦДАВО України. — Ф.2457. — Оп.1. — Спр.34. — Арк.43-43 зв.
9. Там само. — Ф.166. — Оп.1. — Спр.705. — Арк.103.
10. Там само. — Спр.244. — Арк.80-83; Спр.690. — Арк.79.
11. Там само. — Спр.681. — Арк.38 зв., 48; Спр.693. — Арк.152; ДАХО. — Ф.Р-4365. — Оп.1. — Спр.40. — Арк.40.
12. Записки Українського наукового товариства... — С.XIV, 99; ЦДАВО України. — Ф.166. — Оп.1. — Спр.685. — Арк.13, 24-24 зв.
13. ДАХО. — Ф.Р-4365. — Оп.1. — Стр.7. — Арк.12.
14. ЦДАВО України. — Ф.166. — Оп.1. — Спр.681. — Арк.8.
15. Жуков Ю.Н. Указ. соч. — С.259.
16. Борисюк Н.Е. Охрана памятников истории и культуры на Житомирщине (1917-1980-е гг.) // Памятники истории и культуры Житомирской области: Мат-лы к Своду памятников истории и культуры Украины: Вып.9. — К., 1991. — С.143.
17. ЦДАВО України. — Ф.166. — Оп.1. — Спр.685. — Арк.52.
18. Кот С.И. Охрана памятников истории и культуры в годы Советской власти. — С.46.
19. Кот С.И. Охрана памятников истории и культуры на Черниговщине. — С.264.
20. ЦДАВО України. — Ф.166. — Оп.1. — Спр.685. — Арк.51.
21. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф.10 — №18091. — Арк.2.
22. ЦДАВО України. — Ф.166. — Оп.1. — Спр.698. — Арк.308.
23. ДАПО. — Ф.Р-1865. — Оп.1. — Спр.29. — Арк.4 зв., Спр.50. — Арк.5, 6.
24. ІР НБУ. — Ф.10. — №19007. — Арк.2.
25. Кот С.И. Охрана памятников истории и культуры в годы Советской власти. — С.47.
26. ДАХО. — Ф.Р-4365. — Оп.1. — Спр.24. — Арк.13, 14, 22, 23.
27. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського (далі — ІМФЕ). — Ф.13-3. — Спр.7. — Арк.2 зв.
28. ДАХО. — Ф.Р-4365. — Оп.1. — Спр.24. — Арк.23.
29. ЦДАВО України. — Ф.166. — Оп.1. — Спр.880. — Арк.63.
30. ДАХО. — Ф.Р-4365. — Оп.1. — Спр.68. — Арк.1-5.
31. Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф.Р-4156. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.1; Спр.6. — Арк.103, 227.
32. Там само. — Спр.6. — Арк.105; Спр.7. — Арк.190.
33. Там само. — Спр.5. — Арк.97-97 зв.
34. Науковий архів ІА НАН України. — Ф. ВУАК. — Спр.46. — Арк.1-1 зв.
35. Державний архів Російської Федерації. — Ф.2307. — Оп.3. — Спр.359. — Арк.38.
36. Борисюк Н.Е. Указ. соч. — С.114.
37. Кам'нець-Подільський філіал Державного архіву Хмельницької області. — Ф.Р-12. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.1-17.
38. Кот С.И. Первый на Украине. — С.272.
39. ДАКО. — Ф.Р-4156. — Оп.1. — Спр.2. — Арк.7 зв.
40. ДАПО. — Ф.Р-495. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.112-114.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ ОХОРОНИ ПAM'ЯТОК КУЛЬТУРИ (УКОПК)

В.А. Головатенко

У відповідності до положення РНК УСРР та ВУЦВК "Про пам'ятки культури й природи" від 16 червня 1926 р. [1] в першій половині 1929 р. Управління науковими установами (Упрнаука) Наркомату освіти України завершило формування Українського Комітету охорони пам'яток культури. До його складу увійшли провідні вітчизняні пам'яткоохоронці, представники ряду комісаріатів, наукових установ, громадських організацій [2]. 25 березня 1929 р. колегія НКО УСРР затвердила по-

ложення про УКОПК, яким визначались мета, правові та організаційні основи діяльності комітету, її головні напрямки в галузі реєстрації, дослідження, популяризації та охорони пам'яток [3]. Нарешті, 12-13 травня 1929 р. відбувся перший пленум УКОПК, на якому були визначені першочергові завдання комітету: популяризація ідей охорони пам'яток, залучення до пам'яткоохоронної роботи громадських організацій, шкіл, збільшення мережі кореспондентів; виявлення історико-революцій-